

2 Raný staročeský stav

Ranou starou češtinou rozumíme období prvních písemných památek, a to i neliterární povahy, tedy počínaje 13. stoletím. Kulturní společnost tehdy užívala jako literárního jazyka převážně latiny. Hudební terminologie tu byla rozvitá; např. v českolatinských kronikách do roku 1300 bylo nalezeno na osm desítek latinských termínů (Doležel 2003): *antifonarium, antiphona, baptisterium, bonifanti, breviarium, bucina, campana, campanarium/campanile, campanarius, campanula, canere/cantare, canticum, cantilena, cantor, cantus, carmen, chorea, chorus, citharista, clamor, clamare, clangor, collectarium, commendatio, concrepare tubis et campanis, cursus, decantare, ebdomadarius, graduale, hora, hymnus, inflare, instrumentum musicum, intonare, iubilus, laudes, letania, lituus, matutina, matutinale, melodia, missa, missale, modularre, modulatio, modus Ambrosianus, multimodus, musica, musicus, nocturnale, oda, officium, organa, percutere tympanum, personare, planctus, precinere, prima, processio, psallere, psalmodia, psalmus, psalterium, pulsare campanis, pulsatio campanarum, resonare, saltus, sequentia, sexta, signum, sistrum, sonare, sonor/sonus, succlamare, tibia, tympanum, tripodium, tuba, vesperae, vicarius, vigilia, vox, ymnarium, ymnizare.*

Vznikající spisovná čeština přirozeně usilovala o výrazové vyrovnání s latinou.

První texty, mezi nimiž důležité místo zaujímají pokusy o překlad žaltáře, dokládají, že k derivaci řady pojmenování z oblasti hudebního umění sloužily zděděné praslovanské slovní základy. Doklady pro tuto kapitolu čerpáme především z Gebauerova Slovníku staročeského a z jeho pokračování Staročeského slovníku, a to z nejstarších zde zachycených textů, popř. jsme je hledali mezi nejstaršími doklady Jugmannova slovníku. Kromě vlastních hudebních termínů uvádíme i některá zajímavější zvukomalebná slova.

Slovo *buben* bylo základem konatelského jména *bubenník*, k němuž existovala i přechýlená podoba *bubennička*, deminutivum *bubnec* a sloveso *bubnovati*.

Onomatopoiion *bublati* pojmenovávalo nezřetelnou a nepříznivě hodnocenou lidskou mluvu (*škaredyým hlasem počě bublati*).

Slovo *hlas*, pojmenování akustického projevu lidského i zvuku původu neživotného (*hlas trúby*) mělo deminutiva *hlasec* a *hlásek*, slovesa *hlásati* a *hlásiti*, kvalitativní adjektiva *hlasitý*, *hlasný*, relační adjektiva *hlasový*, *hlasovný*. Adjektivum *hlasovitý* je překladem latinského žaltářního výrazu *vociferationis*. Rané překlady žaltáře přinášejí nadto jako pokusy o překlad latinského *vociferatio* kalky *hlasonošící* a *hlasonošě*, Česká bible hlaholská pak substantivum *hlasovznášení*. Řada z těchto výrazů mohla sloužit jako pojmenování z oblasti hudebního umění.

Zvukomalebné sloveso *hřmiati* s variantou *hřměti* bylo základem dějových jmen *hřmet* a *hřmot* s charakteristickými sufixy *-et/-ot* (z nichž varianta *-ot* se pak stala produktivním prostředkem k odvozování dějových jmen pojmenovávajících zvuky, jako *jekot*, *hrkot*, *výskot*, *dupot*...). Od nich jsou odvozena kvalitativní adjektiva *hřmetný* a *hřmotný*. Ojedinelá je staročeská formace *hřmitel/hřřmitel* jako pokus o překlad latinského *tonans*. Sloveso *hřmiati* mělo i intenzifikační variantu *hřřmati* a řadu odvozenin z ní: *hřřmanie*, *hřřmota*, a umělou formaci *hřřmáček* jako pokus o překlad latinského termínu *barytonans*. (Dějové jméno *hrom* a jeho odvozeniny *hromot*, *hromový*, *hromovati*, *hromnicě* a složeniny *hromobitie* a *hromotřesk* slouží jako pojmenování z oblasti terminologie meteorologické a příbuzných.)

Sloveso *hudu hůsti* pojmenovávalo hru na strunný nástroj (jako kontrast k slovesu *pískati*). Toto omezení mělo původně také dějové jméno *hudba* (*s nástroji piščeby i hudby* – stč. Milion) i jeho konkrétní užití, tzn. pojmenování strunných nástrojů (*vzniece v trúby i v rozličné hudby* – překlad lat. *clangentem tubis et diversi generis organis*; v *hudby rozličné hudúc* – *ludebant cytharis et lyrics bible Olomoucká*). Odvozené činitelské jméno *hudec* tuto odlišnost respektuje i později (*Nemá býti konšelem i žádný lazebník ani bradieř ani pištěc ani hudec* – Pražská práva z 15. stol.). Je to pojmenování velmi frekventované, existuje k němu i deminutivum *hudček*, souhrnný název *hudečstvo* a relační adjektivum *hudcový*. Klaretův umělý název *hudivarhan* je překladem latinského *organista* (viz dále kap. Klaret). Starý, od původu už praslovanský název nástroje *hůsli* je pojmenováním strunných nástrojů (překlad latinského *cithara*, *organa*, *figella*), deminutivum *hůsličky* je překlad latinského pojmenování *cithara* nebo *lyra*, deminutivum *hůslky* je doloženo ze čtrnáctého století v Pasionálu v kontextu: *vznělé hůslky desaterných strun*.

Sloveso *huhlati* je zvukomalebné pojmenování nepříznivě hodnoceného lidského volání (*Že ste huhlali proti nám*).

Sloveso *jhráti*, později *hráti* (praslovansky *jbgrati*), pojmenovávalo ve staré češtině zábavnou činnost hry v kostky, s míčem, dětskou zábavu, tanec, zápas, milostnou hru. Jen ojedinelé později, teprve v Bibli olomoucké z počátku 15. století (1417), se sloveso *hráti* objevuje ve spojení s hudebními nástroji: *hrajiechu v hůsle dřevěné a v hůsličky a v roty*. Těmto původním významům odpovídá celá slovní čeleď: *jhra* „žertování“, *jhráč* „kejkliř“, *jhřec* „kejkliř, herec“, *jhřička* „hračka“, *jhřišťe* „hřiště“.

Onomatopoické sloveso *kuknati* vystihovalo zvuk nářku (*žena plakala před Samsonem a kuknala řkúc*...).

Sloveso *pieti/pěti* v rané češtině znamenalo zpěvný přednes textu (*klatvu pieti*, *modlitbu pěje*, *pověst tato takto pěje*, *žalmy pějte*) a ptačí zpěv (*kokot pěje*). Toto sloveso mělo odedávna činitelskou odvozeninu *pěvec*, která pojmenovávala jak zpěváka (*učinil jsem sobě pěvce i zpěvačky* – bible Drážďanská ze 14. stol.), tak (řidčeji) hráče na nástroje (*načinil jest král Šalomún varhánek a hůsliček*

pěvcóm – bible Olomoucká). Ostatní zpěvní projevy (a rovněž ptačí zpěv) se pojmenovávaly odvozeným slovesem *zpievati*, které bylo nadto použitelné i jako synonymum slovesa *pieti*. Stará odvozenina *piesn* měla rovněž význam přednesu závažného textu (*vypravujíc piesni z písma bible Drážďanská, piesn* (překlad lat. *gloriam*) *rcéte jménu jeho*), ale i skladeb s obsahem světským (*zpievají o smilstvě piesni nesličné* – Desatero z Hradeckého rukopisu 14. stol.), dále význam melodie bez textu (*piesně húslové* – Hymnář z 15. stol.) a později i ptačího zpěvu. Vzhledem k této sémantické šíři existovala řada raných odvozenin: deminutiva *piesencě, piesnicě, piesnička, piesnka*. Raný původ má také kompozitum *piesnotvor* „hudebník doprovázející hudbou svůj zpěv“, doložené v Alexandreidě z přelomu 13./14. století a v řadě dalších raných památek, varianta *piesnotvořec*, adjektivum *piesnotvorný* „schopný vytvářet melodické zvuky“.

Sloveso *pískati* vzniklo z onomatopoického základu *pi-* připojením intenzifikačního sufixu *-sk-*. Běžnější varianta s prezentními tvary *píšču, píščeš...* pojmenovávala hru na píšťalu a jiné dechové nástroje. Sloveso s prezentními tvary *pískaju, pískáš* pojmenovávalo pískání ptačí, popř. jiného původu. Sloveso *píščěti* pojmenovávalo nehudební pískání. Činitelská odvozenina *píščec* bylo pojmenování hudebníka. Dějové jméno *píščba* pojmenovávalo hudební činnost vyluzovanou na nástroje dechové, tudíž nikoli hudebním (*s rozličnými nástroji píščby i hudby* – stč. Milion). Jako i jiná dějová jména bylo používáno i pro pojmenování konkrétní substance, tedy nástroje. K němu bylo odvozeno kvalitativní adjektivum *píščebný* (v *zvuku píštěbném*). – Důležitá byla stará odvozenina *píščěl* s pozdější variantou *píščala*, pojmenovávající původně nástroj k pískání. Ojedinelé je její použití ve spojení *vodná píščala* (Slovník Ostříhomský z 15. stol.) pojmenovávajícím vodní varhany. (Metaforicky pak byla názvem *píščala* pojmenována ruční střelná zbraň; rozšířil se ve střední a západní Evropě a stal se základem dnešního pojmenování *pistole*.) O širokém úzu svědčí množství odvozenin: deminutivum *píščělka/píščalka*, adjektivum *píščělňý*, konatelské jméno *píščělňík* „výrobce píšťal“).

Smyčec je podle způsobu tvoření starou odvozeninou od slovesa *smýkati*, pojmenovávající prostředek k vykonávání děje.

Skřípati/skřípěti (také *škř-*) mělo zvukomalebný základ; od něho byl už v předhistorické době odvozen název nástroje *skřipky*, který pojmenovával asi předchůdce pozdějších houslí.

Slovo *struna* mělo od počátku historické doby dominantní užití v hudební terminologii; původní význam „šlacha, žíla“ se stal okrajovým.

Slovo *trúba* bylo už do praslovanštiny přejato buď z germánštiny nebo ze střední latiny. Ve většině slovanských jazyků, mezi nimi i v češtině se hláskově vyvíjelo jako slovo domácí. Jako vžitá součást slovní zásoby se stalo základem pro četné derivace: sloveso *trúbiti*, jméno konatelské *trubač*, relační adjektivum *trubný* (*zvuk trubný*). Původní deminutivum *trubice* se však stalo pojmenováním specifičným, sloužícím jako termín v jiných oborech.

Sloveso *zvnieti* prošlo už v rané staré češtině výraznou hláskovou přeměnou. Pod vlivem početných sloves s prefixem *vz-* (*vzpěti*, *vzvolati*...) došlo k přemýknutí původního *zvnieti* na *vznieti* (a ve střední době pak pod vlivem častého zjednodušování předpony *vz-* na *z-* (*vzvýšiti* > *zvyšiti*) se vyvinula podoba *znieti*). Praslovanské slovo *zvon* si ovšem uchovalo původní sled hlásek *zvn-*. Ve staré češtině bylo základem k početným derivátům: deminutivům *zvonček*, *zvoněk* a *zvonec*, slovesu *zvoniti* aj.

Substantivum *zvuk* pojmenovávalo jak akustický projev hudební (*zvuk trubný*), tak nehudební (*zvuk vodný* – Žaltář Kapitulní). Bylo základem derivace slovesa *zvučeti* (*zvon zvuči* i *nepřítelē zvučeli* – Žaltář Wittenberský) a kvalitativního adjektiva *zvučný*.

K těmto slovům domácího původu přibyla záhy slova přejatá s vnějšími kulturními vlivy.

Patrně jedním z nejranějších přejetí bylo pojmenování *varhany*. Ve staré češtině se zprvu objevuje ve dvou variantách, *orhany* a *varhany*. Druhá podoba, ač zdánlivě méně původní (latinskému *organa* odpovídá spíš české znění *orhany*), brzy zcela převládla. Její podoba s náslovným *v-* byla vykládána jako výsledek splynutí předložky *v* s náslovným *o-*, tzn. *v orhany* > *vorhany*, načež měla následovat asimilace *o-a* v *a-a*, tedy >*varhany* (Fiedlerová 1962). Tato představa není zcela nesporná proto, že podoba *vargan* se objevila (vedle znění *organ*) i ve staré ruštině (Vasmer 1964–1973). Je přitom málo pravděpodobné, že by se tak nahodilý postup přeměny mohl opakovat jak ve staré češtině, tak v ruštině. Pravděpodobnější je předpoklad přejetí starobavorského znění **argan*, v němž se původní *o-* změnilo v *a-* pod vlivem následujícího *-r-* (Masafík 1985). Počáteční *v-* pak může mít v rané staré češtině protetickou povahu, podobně jako ve slově *vajce*. Protezi *v-* lze datovat do 6. století, tj. do období raných styků našich zemí s Bavorskem v počátcích christianizace. (Tomu ostatně chronologicky odpovídá hlásková podoba jména *Řezno* jako hlásková adaptace původního (*Castra*) *Regina*.) České znění pak mohlo být přejato – spolu s řadou jiných slov (např. *škola*, *komnata*, *zamok*...) polským prostřednictvím do ruštiny.

Žalm a *žaltář* v rané staré češtině nejsou adaptací původního latinského znění *psalmus* a *psalterium*, nýbrž starohornoněmeckého *salmo* a *saltari* (Kluge 1989).

Staročeské slovo *cimbál* s variantou *cimbala* představuje rovněž rané přejetí starohornoněmeckého *cymbala*, ještě před jeho přeměnou ve středohornoněmecké *zimbele* (Kluge 1989).

Staročeské pojmenování strunného nástroje *kobos* s variantou *kobes* bylo pokládáno za přejetí z východu skrze maďarské *koboz*. Avšak raný výskyt výrazu *kobos* ve staročeském žaltáři může být přejetím z němčiny (Szydłowska-Cegłowa 1977). Pozdnější forma *kobza* je pak spolu s některými jinými termíny (viz dále) přejímkou z východu přes Balkán.

Na začátku 13. století spolu s minnesangem pronikly pak do češtiny názvy *šalměje* (něm. *schalmie*, francouzsky *chalemie*) a *lútna* (něm. *lúte*, pův.však arabské *al'-ūd* zprostředkované španělštinou a italštinou).

V počátcích tohoto rozvoje hudební terminologie a jejího obohacování o názvy nástrojů exotických byly na počátku 14. století např. verše 2–5 ze žalmu 150, které latinsky znějí takto:

Laudate eum in *sono tubae*;
laudate eum in *psalterio* et *cithara*.
Laudate eum in *tympano* et *choro*;
laudate eum in *chordis* et *organo*.
Laudate eum in *cymbalis benesonantibus*;
laudate eum in *cymbalis* jubilationis.

v Žaltáři Wittenberském přeloženy:

Chvalte jeho v *zvucě trubném*
chvalte jeho v *žaltáři* a v *húslech*.
Chvalte jeho u *bubně* i v *kóřě*
chvalte jeho v *strunách* i u *varhaniech*.
Chvalte jeho v *zvonečkách* *dobře vzniecích*
chvalte jeho v *skrovadniciech* radostných.

Osamocený je zde paleoslovenismus *skrovadnicě*: staroslověnské *skovrada* označuje pánev; odvozenina se specifikačním sufixem *-nicě* sloužila asi jako pojmenování nějakého bicího nástroje. Ve staré češtině nebyl tento název běžný (kromě žaltářového textu v Žaltáři Wittenberském a v Žaltáři Poděbradském je doložen zcela ojediněle; vždy ve významu hudebního nástroje) a brzy zanikl.

Žaltář Klementinský překládá tyto verše takto:

Chvalte jej v *zvuku trúbném*
chvalte jej v *slavníku* a v *húslech*.
Chvalte jej u *bubně* a v *kóřě*
chvalte jej v *srdcu* a v *varhaniech*.
Chvalte jej v *zvonciech* *bez srdec* *dobře vznúcích*
chvalte jej v *zvoncích* radostí.

Specifičností tohoto překladu je slovo *slavník* jako překlad lat. *psalterium*; v tomto žaltáři se objevuje na více místech. Omylem je tu slovo *chorda* přeloženo jako *srdce*: nesporně záměnou náležitého tvaru in *chordis* za *cordis* (tato forma

gen. sg. ovšem do textu syntakticky nezapadá). Pozoruhodný je zato překlad lat. *in cymbalis* českým opisem v *zvonciech* (což je paradigmatický tvar substantiva *zvonek*, nikoli *zvonec*) *bez srdec*.

Žaltář Kapitulní má pak toto znění:

Chvalte jej v *zvucě trúby*,
chvalte jej v *žaltáři* a v *húslech*.
Chvalte jej v *bubně* a v *kuoře*,
chvalte jej v *strunách* a v *uorhany*.
Chvalte jej v *zvoncích dobrě zvučných*,
chvalte jej v *zvoncích jásanie*.
(Vintr 1986)

Zřejmé je všude tápání při volbě ekvivalentu latinského pojmenování bicího nástroje *cymbalum*. Přejatým výrazem *cimbál* je vyjádřeno teprve v Žaltáři Poděbradském (1396). Latinské *organa* je ovšem překládáno termínem více méně ustáleným.

- AUMAYR, M.: Historische Untersuchungen an Bezeichnungen von Musikinstrumenten in der russischen Sprache. Wien 1985.
- DOLEŽEL, M.: Hudba v českolatinských kronikách do roku 1300. Diplomová práce FF MU. Brno 2003.
- FIEDLEROVÁ, A.: Stč. orhany, vorhany, varhany. Listy filologické, 86, 1962, 305–308.
- GEBAUER, J.: Slovník staročeský I (A–J), II (K–N), Praha 1970².
- HOMOLKOVÁ, M.: K systémovému výkladu sémantického vývoje slovesa pěti. Slovo a slovesnost, 44, 1983, 119–123.
- JUNGMANN, J.: Slovník česko-německý I – V, Praha 1835–1839.
- KLUGE, F.: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Berlin – New York 1989.
- MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha 1957.
- MASAŘIK, Z.: Die frühneuhochdeutsche Geschäftssprache in Mähren. Brno 1985.
- NEJEDLÝ, P.: K počátkům české hudební terminologie. In: M. Žemlička (ed.). Termina 94: Liberec 21.–23. června : konference o odborném stylu a terminologii: sborník příspěvků. Liberec – Praha 1995, s. 175–182.
- SREZNEVSKIJ, I. I. : Materialy dlja Slovarja drevnerusskogo jazyka. Moskva 1958.
- Staročeský slovník. Praha 1968–2008.
- SZYDŁOWSKA-CEGŁOWA, B.: Staropolskie nazewnictwo instrumentów muzycznych. Wrocław 1977.

- ŠLOSAR, D.: Die Entwicklung der tschechischen Musikterminologie. In: Panzer, B. (ed.): Aufbau, Entwicklung und Struktur des Wortschatzes in den europäischen Sprachen. Frankfurt am Main 1993.
- VASMER, M.: Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka I – V. Moskva 1964–1973.
- VINTR, J.: Die älteste tschechische Psalterübersetzung. Wien 1986.